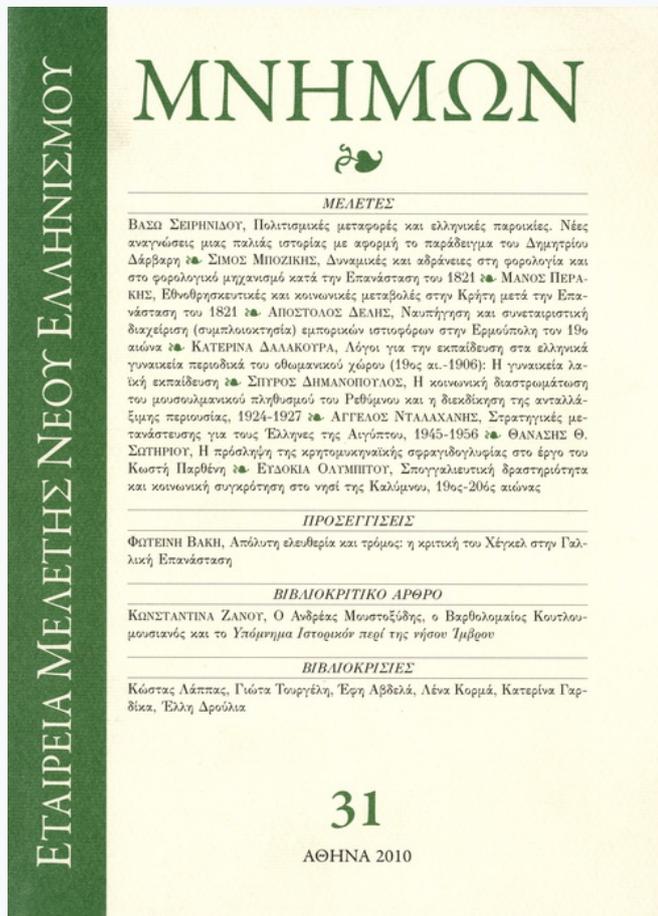

Μνήμων

Τόμ. 31 (2010)

Λήδα Παπαστεφανάκη, Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940, Ηράκλειο 2009· Δήμητρα Λαμπροπούλου, Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967, Αθήνα 2009

Έφη Αβδελά

doi: [10.12681/mnimon.35](https://doi.org/10.12681/mnimon.35)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αβδελά Έ. (2012). Λήδα Παπαστεφανάκη, Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940, Ηράκλειο 2009· Δήμητρα Λαμπροπούλου, Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967, Αθήνα 2009. *Μνήμων*, 31, 314-324. <https://doi.org/10.12681/mnimon.35>

θέσουν νέα ζητήματα προς διερεύνηση σε σχέση με το φύλο. Η μελέτη της ωστόσο αφήνει αναπάντητα ερωτήματα ως προς την ισχύ των πατριαρχικών κωδικών στη μετασχηματισμένη κοινωνία της Σικελίας με την επιστροφή των μεταναστών. Αν και τονίζεται στην εισαγωγή ότι η μετανάστευση δεν επέφερε την ισότητα στις σχέσεις των δύο φύλων (σ. 15), δεν διερευνάται στη συνέχεια αν οι γυναίκες κατάφεραν τελικά να διατηρήσουν τις «ανδρικές αρμοδιότητες» που είχαν προηγουμένως αναλάβει. Σχολιάζεται επίσης εκτενώς ο κοινωνικός έλεγχος που υφίσταντο οι «αχήρες στα λευκά» ως προς την ηθική τους (κεφ. 2), όχι όμως και το γιατί οι ευθύνες της οικογένειας δεν περνούσαν στη δικαιοδοσία των υπόλοιπων αρρένων της οικογένειας. Η μετανάστευση προβάλλεται γενικά ως μια απελευθερωτική δύναμη που δρα με ομοιογενή τρόπο στη ζωή όλων των γυναικών της Σουτέρα, επιτρέποντας στις οικογένειές τους να παραμένουν δεμένες και προσηλωμένες στην κοινωνική ανέλιξή τους, παρά το όποιο ψυχολογικό κόστος, τις οικονομικές δυσχέρειες, την εξάφανση ή το θάνατο των αντρών.

Αν από τη μελέτη του Cinel διαφάνηκε ότι οι διεθνικές πρακτικές των μεταναστών δεν αποτελούν ιδιαιτερότητα της σύγχρονης

παγκοσμιοποιημένης εποχής, αλλά γνώρισμα επίσης της στροφής του 20ού αιώνα, η συμβολή της Reeder έγκειται όχι μονάχα στη διάλυση των όποιων μύθων σχετικά με τον παθητικό ρόλο όσων γυναικών δεν συμμετείχαν άμεσα στη μεταναστευτική διαδικασία, αλλά και στην προβολή της σημασίας της διακίνησης ιδεών, προτύπων συμπεριφοράς και κοινωνικού κεφαλαίου στις κοινότητες καταγωγής, αγαθών που στη διεθνή βιβλιογραφία αποδόθηκαν πρόσφατα ως κοινωνικά εμβάσματα (*social remittances*). Ειδικά όμως για την Ελλάδα, τα δύο έργα αποκτούν ένα πρόσθετο ιστορικό ενδιαφέρον λόγω των πολλαπλών αναλογιών μεταξύ του παραδείγματος του ιταλικού Νότου και της προπολεμικής υπερατλαντικής μετανάστευσης από την Πελοπόννησο. Η ιταλική περίπτωση, αντικείμενο συζητήσεων στο ελληνικό κοινοβούλιο στις αρχές του 20ού αιώνα και πηγή έμπνευσης για τη χάραξη της μεταναστευτικής πολιτικής, μπορεί σήμερα να αποτελέσει γόνιμο ερέθισμα για μια αντίστοιχη ιστορική ανάλυση της συνεισφοράς της υπερατλαντικής μετανάστευσης στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό μετασχηματισμό των κοινοτήτων καταγωγής των Ελλήνων αποδήμων.

ΓΙΩΓΓΑ ΤΟΥΡΓΓΕΛΗ

Λήδα Παπαστεφανάκη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009, 498 σ.

Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, 392 σ.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΕΝΗΛΙΚΙΩΝΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ;

Η ιστορία της εργασίας, των εργασιακών σχέσεων και της εργατικής διαμαρτυρίας ταυτίστηκε κατά τη δεκαετία του '70 με την ανερχόμενη τότε νέα κοινωνική ιστορία. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90

γύρω από αυτό το πεδίο καταγράφηκαν ορισμένες από τις πιο σημαντικές αντιπαραθέσεις για τις μεθόδους, τις προσεγγίσεις και τις θεωρητικές παραδοχές της σύγχρονης ιστοριογραφίας. Σήμερα αρκε-

τοί αμφισβητούν ότι μπορεί να αποτελεί αυτόνομη ιστορική θεματική. Η ιστορία της εργασίας μοιάζει να είναι σε κρίση – όπως και η κοινωνική ιστορία της οποίας αποτελούσε κεντρική συνιστώσα. Στα μεγαλύτερα διεθνή περιοδικά συναντά κανείς όλο και λιγότερα άρθρα γύρω από ζητήματα σχετικά με την εργασία, στα μεγάλα διεθνή συνέδρια γίνονται όλο και λιγότερες σχετικές ανακοινώσεις, στη διεθνή βιβλιογραφία εμφανίζονται όλο και λιγότερα νέα βιβλία με αυτή τη θεματική. Δεν είναι όμως τόσο ζήτημα ποσότητας. Κυρίως φαίνεται ότι η ιστορία της εργασίας έχει χάσει τη διανοητική ζωτικότητα που είχε κάποτε. Έχει κλονιστεί η παλαιότερα προνομιακή της σχέση τόσο με τις πολιτικές της κοινωνικής χειραφέτησης όσο και με τις πολιτικές της ιστορικής γραφής. Και πώς αλλιώς άλλωστε, όταν οι όροι της εργασίας που διαμορφώθηκαν τους τελευταίους δύο αιώνες ανατρέπονται λίγο λίγο κάθε μέρα στη συγχυρία του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, όταν οι πολιτικές ιδεολογίες που ταύτιζαν την εργασία με την κοινωνική χειραφέτηση απαξιώθηκαν μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, όταν αμφισβητήθηκαν στην ιστοριογραφία ως τελειολογικές και μερικές οι κυρίαρχες ιστορικές αφηγήσεις για την οργάνωση των κοινωνιών και την εξέλιξη της εργασίας στο σύγχρονο κόσμο. Η σημερινή ιστορία της εργασίας, απότοκο των προηγούμενων ανακατατάξεων, δεν έχει ακόμη κατασταλάξει στα χαρακτηριστικά της. Έχει οπωσδήποτε επεκταθεί έξω από το δυτικό κόσμο και έχει στραφεί στην πολύ σύγχρονη εποχή, αλλά έχει πάψει πια να προσελκύει τόσο τις πολυπληθείς ερευνητικές δυνάμεις που επιστράτευε κάποτε όσο και ιδιαίτερα καινοτόμες μεθοδολογικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, να ανοίγεται σε νέες θεματικές.

Η ελληνική ιστοριογραφία έμεινε για καιρό μακριά από παρόμοιους προβληματισμούς. Δεν είναι υπερβολή να πει κανείς ότι μέχρι πρόσφατα δεν υπήρχε ιστορία της εργασίας στα καθ' ημάς. Απουσίαζε εξάλλ-

λου ως θεματική στο μεγάλο ιστοριογραφικό συνέδριο του 2002*. Υπήρξαν βέβαια σημαντικές μελέτες ήδη από τη δεκαετία του '80. Αλλά δεν αυγάτισαν ποτέ, δεν έγιναν διακριτή κατεύθυνση με προοπτικές ανάπτυξης, όπως εξάλλου και η κοινωνική ιστορία γενικότερα. Κυρίως δεν αναπτύχθηκαν εκείνες οι ιστορικές προσεγγίσεις που θέτουν τα υποκείμενα, τις σχέσεις και τη ζωή τους στο επίκεντρο της ιστορικής διερεύνησης και αναδεικνύουν την πολιτική τους σημασία. Δεν είναι εδώ ο τόπος για να αναπτύξω τους λόγους. Σχετίζονται με τα χαρακτηριστικά και τους μετασχηματισμούς της ελληνικής ιστοριογραφίας τις τελευταίες τρεις δεκαετίες. Φτάνει να πω ότι η ιστορία της εργασίας ως κοινωνική ιστορία –σε οποιαδήποτε εκδοχή της– δεν ταίριαζε στα ενδιαφέροντα και τους προβληματισμούς των επικρατέστερων τάσεων της λεγόμενης «νέας ελληνικής ιστορίας», που περιστράφηκαν για καιρό γύρω από ερωτήματα για το είδος του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και τις σχέσεις ανάμεσα στην οικονομία, το κράτος και την πολιτική. Οι άνθρωποι σ' αυτές τις σχέσεις έμειναν εν πολλοίς απέξω. Το ίδιο και οι θεωρητικές επεξεργασίες που ταράκουνησαν τη διεθνή ιστοριογραφία: σπάνια τροφοδότησαν ρητά την εγγώρια ιστορική έρευνα. Όσες αντιπαραθέσεις εκδηλώθηκαν –και ήταν έντονες– παρέμειναν σε αφηρημένο επίπεδο.

Σε αυτό το τοπίο η σχεδόν ταυτόχρονη κυκλοφορία τον περσινό χειμώνα των δύο βιβλίων που παρουσιάζω εδώ συνιστά τομή. Είναι αλήθεια ότι την τελευταία δεκαετία διάφορες όψεις της ιστορίας της εργασίας τράβηξαν το ενδιαφέρον νέων ιστορικών που εκπόνησαν σημαντικές διδακτορικές διατριβές. Οι δύο μελέτες ανήκουν σε αυτό το νέο ιστοριογραφικό «κύμα», ακολουπούν σε προηγούμενες

* Είχε προβλεφθεί από την οργανωτική επιτροπή του συνεδρίου σχετική ανακοίνωση, η οποία όμως δεν έγινε. (Σημ. Συντ. Επιτρ.).

επεξεργασίες για να θέσουν νέα ερωτήματα και συγχρόνως παρακολουθούν τις επεξεργασίες στη διεθνή ιστοριογραφία. Είναι και οι δύο επεξεργασμένες εκδοχές διδακτορικών διατριβών. Η Λήδα Παπαστεφανάνη υποστήριξε τη διδακτορική της διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης το 2002, ενώ η Δήμητρα Λαμπροπούλου στο αντίστοιχο τμήμα του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών το 2008.

Οι δύο μελέτες έχουν σημαντικά κοινά σημεία: εστιάζουν σε έναν εργασιακό κλάδο (την κλωστοϋφαντουργία, την οικοδομή), και κυρίως στους ανθρώπους που εμπλέκονται ως υποκείμενα εκμετάλλευσης και δράσης σε αυτόν, ενώ συνδέουν τα ευρήματά τους με την κοινωνική και πολιτική συγκυρία στην οποία εντάσσεται το αντικείμενό τους (το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, οι δύο μετεμφυλιακές δεκαετίες): αναλύουν σε βάθος τις διαφορετικές παραμέτρους του θέματός τους με θεωρητική εργήγορη και στηρίζουν την επιχειρηματολογία και τις ερμηνείες τους με πλούσια συνδυαστική τεκμηρίωση και δίνουν και τα δύο κεντρικό ρόλο στη διάσταση του φύλου. Έχουν όμως συγχρόνως ουσιαστικές διαφορές: εκτός από τον εργασιακό κλάδο και την περίοδο, διαφέρουν σημαντικά ως προς τη μεθοδολογική στρατηγική και τις θεωρητικές παραδοχές, εντέλει ως προς την ιστοριογραφική πολιτική που χαράσσουν. Τοποθετούνται δηλαδή με διαφορετικό τρόπο απέναντι στις ιστοριογραφικές παραδόσεις, εγχώριες και μη, που υπαινίχθηκα παραπάνω. Και αυτό κάνει τη διαδοχική ανάγνωσή τους ακόμη πιο συναρπαστική. Ας τα γνωρίσουμε λοιπόν από λίγο πιο κοντά.

Το βιβλίο της Λήδας Παπαστεφανάνη, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, εξετάζει μέσα από την περίπτωση της βιομηχανίας Ρετσίνα τις επιπτώσεις που είχαν οι

τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία, ιδίως στον καταμερισμό εργασίας στο εργοστάσιο, στις αμοιβές και τις συνθήκες εργασίας, καθώς και την οργάνωση και τη συλλογική δράση εργατών και εργατριών. Η συγγραφέας προαναγγέλλει προγραμματικά ότι θα χρησιμοποιήσει συνδυαστικά τις αναλυτικές κατηγορίες της τάξης και του φύλου στην πραγμάτευσή της, θέτοντας το ερώτημα ποια είναι η σχέση ανάμεσα στον τεχνικό και τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και τις επιπτώσεις τους τόσο από τη σκοπιά των εργοδοτικών στρατηγικών όσο και από εκείνη των εργατικών επιλογών επιβίωσης. Στηριγμένη σε νέο αρχαιολογικό και ενήμερη των ιστοριογραφικών συζητήσεων για τα ζητήματα που εξετάζει, η μελέτη διερευνά ύψεις της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία, εμβληματικό βιομηχανικό κλάδο, κινητήρια δύναμη της εκβιομηχάνισης, αλλά και βιομηχανία που ταυτίστηκε με τη μαζική εργασία γυναικών και παιδιών.

Η μελέτη είναι διαρθρωμένη σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος σκιαγραφεί τη νέα κοινωνική πραγματικότητα της εκβιομηχάνισης στον Πειραιά όπως διαμορφώνεται από τα τέλη του 19ου αιώνα ως το τέλος του Μεσοπολέμου, τη σύνθεση του πληθυσμού, τη διαμόρφωση της εργατικής αγοράς εργασίας, τις συνθήκες διαβίωσης των εργατικών στρωμάτων και τους μετασχηματισμούς τους στο χρόνο καθώς και τις μορφές κοινωνικότητας που αναπτύσσουν.

Το δεύτερο μέρος εστιάζει στον κλάδο της βαμβακουργίας ως κατεξοχήν κλάδο της εκβιομηχάνισης διεθνώς και στην Ελλάδα, και ειδικότερα στις τεχνολογικές αλλαγές στο εσωτερικό του. Η τεχνολογία αναδεικνύεται εδώ ως βασικός συντελεστής στην οργάνωση της εργασίας και την εργασιακή διαδικασία. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η κλωστοϋφαντουργία Ρετσίνα. Εξετάζεται ως οικογενειακή επιχείρηση και παρακολουθούμε τη διαδρομή της, από την ίδρυσή της το 1872 ως το

κλείσιμό της το 1981. Και εδώ η έμφαση είναι στις τεχνολογικές προϋποθέσεις και δυνατότητες της επιχείρησης και στους τρόπους με τους οποίους διαφορετικοί παράγοντες επιδρούν στην οργάνωση της εργασίας.

Το τρίτο μέρος αφορά ακριβώς αυτή την τελευταία διάσταση, την εργασία. Η Λήδα Παπαστεφανάκη εξετάζει συστηματικά όλες τις όψεις της εργασίας που οι πηγές της της επιτρέπουν να προσεγγίσει: τη σύνθεση του προσωπικού· τις αμοιβές και τα διαφορετικά συστήματά τους και πώς συνδέονται με τον τεχνικό και τον έμφυλο καταμερισμό· τις ειδικότητες, πώς συγκροτούνται και τι σημαίνουν στην οργάνωση της εργασίας, τη θέση που έχει στην εργασιακή διαδικασία κάθε εργάτης και κάθε εργάτρια· τις συνθήκες εργασίας, δηλαδή το ζήτημα του ωραρίου, τα εργατικά ατυχήματα, αλλά και τις επαγγελματικές ασθένειες που ευδοκιμούν στον κλάδο· τις πρακτικές που αναπτύσσουν οι εργοδότες για να εξασφαλίσουν τη συναίνεση των εργαζομένων· και τέλος τη συλλογική εργατική δράση, το συνδικαλισμό και τις απεργίες.

Κεντρική έννοια στην ανάλυση, εκείνη με βάση την οποία η Λήδα Παπαστεφανάκη συνδέει τα τρία μέρη της μελέτης της, είναι η προλεταριοποίηση ή καλύτερα η αποειδίκευση. Η αποειδίκευση ταυτίζεται με την ένταξη στη μισθωτή εργασία, τόσο για άντρες όσο και για γυναίκες, και επέρχεται με την απώλεια των μέσων παραγωγής στο επίπεδο της οικογένειας. Ωστόσο οι επιπτώσεις της είναι διαφορετικές για το κάθε φύλο. Ο λόγος είναι ότι οι εργοδοτικές πρακτικές αναπαράγουν μέσα στο εργοστάσιο τις ανισότητες που απορρέουν από τις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις έξω από αυτό. Αυτό αποτυπώνεται στο σύστημα των αμοιβών, στη διαμόρφωση των ειδικοτήτων, στις θέσεις εργασίας αλλά και στη διάρκεια της εργασιακής σχέσης όπως και στη μεταχείριση των εργαζομένων.

Τα βασικά συμπεράσματα της μελέ-

της μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: Οι εργοδοτικές πολιτικές (περιοδική εποχική εργασία, περιστασιακό εργατικό δυναμικό, χαμηλό επίπεδο τεχνολογικών υποδομών) εναρμονίζονται με τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τις σχέσεις των φύλων και δίνουν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της στη βιομηχανική αγορά εργασίας στον Πειραιά κατά την περίοδο που εξετάζεται: μεγάλη κινητικότητα των εργατριών, υψηλή περιοδική ανεργία των αντρών και εκτεταμένη παιδική εργασία. Οι εργοδότες ωφελούνται από το χαμηλό κόστος της γυναικείας εργατικής δύναμης, το οποίο απορρέει από το γεγονός ότι η εργασία των γυναικών θεωρείται από όλους «ανειδίκευτη» και «προσωρινή». Οι αντιλήψεις για τον «ανειδίκευτο» και «προσωρινό», «συμπληρωματικό» χαρακτήρα της γυναικείας εργασίας τους επιτρέπει να διαχωρίζουν τους εργαζόμενους σε έναν μικρό πυρήνα σταθερών εργατών και εργατριών και σε μια πλειοψηφία εργατριών που δουλεύουν περιοδικά για μικρά, λίγο πολύ, χρονικά διαστήματα. Στις ίδιες αντιλήψεις στηρίζεται επίσης ο έμφυλος καταμερισμός της

εργασίας μέσα στο εργοστάσιο και στα διαφορετικά τμήματά του, που εντέλει ταυτίζεται με τον τεχνικό καταμερισμό εργασίας. Με άλλα λόγια, κατά τη Λήδα Παπαστεφανάκη, οι εργοδότες στρέφουν προς όφελός τους την ανισότητα των έμφυλων σχέσεων, εξασφαλίζοντας έτσι και αναπαράγοντας όχι μόνο την εκμετάλλευση αλλά και την ηγεμονία τους στην εργατική τάξη. Ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας αποτυπώνεται στην ανισότητα των ημερομισθίων και εδραιώνεται μέσα από την ιεράρχηση των ειδικεύσεων. Οι πολλαπλές μορφές αμοιβής, και κυρίως η εκτεταμένη αμοιβή με κατ' αποκοπή εργασία και με υπεργολαβίες, αυξάνουν την εργασιακή πίεση, εντατικοποιούν την εργασιακή διαδικασία και διασπών το εργατικό δυναμικό. Κατ' επέκταση, ο κατακερματισμός του εργατικού δυναμικού στην κλωστοϋφαντουργία του μεσοπολέμου, οι σχέσεις ανισότητας και ιεραρχίας που το διαπερνούν, σε συνδυασμό με την αστική ηγεμονία, περιορίζουν το εύρος της εργατικής συλλογικής δράσης. Παρά τις αλληπάλληλες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας, η συλλογική δράση παραμένει αποσπασματική και ασυνεχής, η συνδικαλιστική συμμετοχή χαμηλή και η πολιτικοποίηση των αιτημάτων δυσχερής.

Η ανάλυση στηρίζεται σε ένα ιδιαίτερα πλούσιο εύρος πρωτογενών πηγών. Πηγές δύστροπες και αποσπασματικές, όπως είναι κυρίως το αρχείο της επιχείρησης, πιο φλύαρες αλλά με προβλήματα αξιοπιστίας, όπως είναι οι συνδικαλιστικές ή οι κομματικές, οι πρωτογενείς πηγές αξιοποιούνται στη μελέτη μέσα από συστηματικούς συνδυασμούς. Ας μνημονεύσω ορισμένες από τις πηγές αυτές για να φανεί η ποικιλία τους: εκτός από το αρχείο της επιχείρησης Ρεσίνα, χρησιμοποιούνται επίσης αρχεία του Πειραιά (το Ιστορικό Αρχείο του Δήμου, του Εργατικού Κέντρου, το αρχείο του Υποθηκοφυλακείου), το Αρχείο του Νομού Κυκλάδων, του Πρωτοδικείου Αθηνών, του ΕΛΙΑ, το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής

Τράπεζας, ακόμη και το δυσπρόσιτο αρχείο του ΚΚΕ. Δημοσιευμένες πηγές από την Ελλάδα και το εξωτερικό και τύπος συμπληρώνουν την ελληνική και ξένη βιβλιογραφία.

Η Λήδα Παπαστεφανάκη έχει αξιοποιήσει το υλικό αυτό σε δύο επίπεδα. Από τη μια μεριά, συγκροτεί την εικόνα της επιχείρησης, τη διάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας και την οργάνωση των εργασιακών σχέσεων στο εσωτερικό της, όπως μετασχηματίζονται από τα τέλη του 19ου αιώνα και μέχρι το τέλος του μεσοπολέμου σε σχέση με τις διακυμάνσεις των αγορών για τα προϊόντα της και την κατάσταση της τεχνολογικής της υποδομής. Περισσότερο υλικό έχει για το μεσοπόλεμο, και στις δεκαετίες του '20 και του '30 περιστρέφεται το μεγαλύτερο μέρος της ανάλυσής της. Από την άλλη, κατορθώνει να αναδείξει υποκείμενα, να σκιαγραφήσει συγκεκριμένες ατομικές, ακόμη και οικογενειακές διαδρομές μετακινήσεων στο χώρο και εργασίας μέσα στο εργοστάσιο. Μαζί με τις φωτογραφίες από ατομικά βιβλιάρια και από τους χώρους εργασίας, οι επώνυμες αυτές διαδρομές μας επιτρέπουν να καταλάβουμε ότι η μισθωτή εργασία στην κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά δεν ήταν μόνο ένα οικονομικό μέγεθος, μια ταξική σχέση ή μια επαγγελματική απασχόληση, αλλά μια πολύμορφη και δύσκολη πραγματικότητα την οποία συγκεκριμένοι άνθρωποι στο παρελθόν διαχειρίζονταν όσο και όπως μπορούσαν.

Η μελέτη συνομιλεί συστηματικά με την ελληνική ιστοριογραφία για την βιομηχανική εργασία. Ελέγχει εξονυχιστικά τις βασικές υποθέσεις και ερμηνείες της και τοποθετείται σε επιμέρους και σε συνολικότερα ζητήματα ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που πήρε το ελληνικό βιομηχανικό εργατικό δυναμικό κατά το μεσοπόλεμο: σταθερή ή περιστασιακή εργασία, οικογενειακή εργασία, κινητικότητα, χαρακτήρας γυναικείας εργασίας, συλλογική δράση και συνδικαλισμός κτλ.

Για τη Λήδα Παπαστεφανάκη, η τάξη είναι η βασικότερη αναλυτική κατηγορία για τη μελέτη της κοινωνικής οργάνωσης, αλλά για να κατανοήσουμε ιστορικά τις κοινωνικές ανισότητες και συγκρούσεις χρειάζεται να εντάξουμε επίσης στην ανάλυση και το φύλο. Η θέση αυτή διαπερνά όλη τη μελέτη και εφαρμόζεται συστηματικά σε όλα τα θέματα που διερευνά, ιδίως στο τρίτο και μεγαλύτερο μέρος της (το μισό περίπου βιβλίο), εκείνο που αφορά την εργασία στο κλωστοϋφαντουργείο Ρετσίνα.

Μέσα από την ανάλυση τα χαρακτηριστικά της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία σκιαγραφούνται με σαφήνεια: εποχικότητα, εκτεταμένη γυναικεία και παιδική εργασία, αυστηρός καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο, υποβάθμιση της εργασίας των γυναικών ως προς τις δεξιότητες και την αξία της, κατακερματισμός στα συστήματα αμοιβών που προκαλεί πίεση και ανταγωνισμό, πρόστιμα και εκμετάλλευση. Η ένταξη στις σχέσεις μισθωτής εργασίας, ιδίως στη ρευστή συγκυρία του μεσοπολέμου, δημιουργεί νέες πραγματικότητες που τα υποκείμενα διαχειρίζονται όπως μπορούν, με την κινητικότητα, με την οικογενειακή εργασία, με τις απεργίες, ενίοτε με τον συνδικαλισμό, κάποτε με τη σύμπλευση με τους εργοδότες. Οι μισθωτές σχέσεις αναδεικνύονται ως σχέσεις εκμετάλλευσης που κρυσταλλώνονται σε κοινωνικές ανισότητες, τόσο μεταξύ των κοινωνικών τάξεων όσο και στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, επιβεβαιώνοντας και αναπαράγοντας τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας.

Όπως παραδέχεται και η ίδια η συγγραφέας, η περίοδος που μελετά και οι πηγές που χρησιμοποιεί θέτουν όρια στην ανάλυσή της. Για παράδειγμα, δεν της επιτρέπουν να προχωρήσει σε ζητήματα που την απασχολούν, όπως πώς προσλαμβάνουν οι εργάτες και οι εργάτριες του Ρετσίνα την εργασιακή τους εμπειρία και πώς αυτή επιδρά στη συγκρότηση της υποκειμενικότητάς τους (σ. 36). Θα μπο-

ρούσε πάντως να επισημάνει κανείς και ορισμένα επιπλέον όρια που δεν προέρχονται από το είδος των πηγών. Απορρέουν από ορισμένες αμφισημίες που διαπερνούν την ανάλυση και αφορούν αφενός τη σημασία της πολιτισμικής διάστασης στην ιστορική ανάλυση και αφετέρου την συνδυαστική χρήση της τάξης και του φύλου (σ. 29).

Μολονότι αναφέρονται επανειλημμένα, οι πολιτισμικές προκείμενες της εργασίας στην κλωστοϋφαντουργία Ρετσίνα και οι συγκεκριμένοι τρόποι με τους οποίους διαπλέκονται με τις αντικειμενικές συνθήκες των εργασιακών σχέσεων δεν αναλύονται στο βιβλίο. Το υποκεφάλαιο για τις μορφές εργατικής κοινωνικότητας και τα θεάματα (σ. 67-74), μολονότι πρωτότυπο για τα ελληνικά δεδομένα, παραμένει κάπως ξεκρέμαστο καθώς δεν επαρκεί για να συνθέσει το περιεχόμενο της «εργατικής κουλτούρας» (σ. 74) αλλά και δεν αξιοποιείται στη συνέχεια. Αναφορές όπως ο «συνδυασμός εργοδοτικών συμπεριφορών και πολιτισμικών συμπεριφορών των εργαζομένων» (σ. 93) ή οι «κοινωνικές και πολιτισμικές συμπεριφορές» των εργατών και των εργατριών (σ. 96) δεν διευκρινίζονται. Από την άλλη πλευρά, η πολιτισμική ανάλυση κατηγορείται ρητά ότι «υποτιμά τη δυνατότητα εφαρμογής της ταξικής ανάλυσης στη νεοελληνική κοινωνία» (σ. 429). Εξίσου δεν επεξηγείται ποιο είναι το περιεχόμενό τους και από τι υλικά συντίθενται οι «κοινωνικές αντιλήψεις για τη φύση της γυναικείας και ανδρικής εργασίας» (σ. 279) και για «την έμφυλη διαφορά και τη θέση των γυναικών» (σ. 281), μολονότι η συγγραφέας τις επικαλείται επανειλημμένα ως αφετηρία για την υποτίμηση της εργασίας των γυναικών και για την αξιολόγηση των ειδικότητων. Εκτός από μια αδιευκρίνιστη μνεία στις «κοινωνικές σχέσεις εξουσίας» από τις οποίες απορρέει η ανισότητα ανάμεσα στα γυναικεία και τα ανδρικά μεροκάματα (σ. 261), χρειάζεται να φτάσει κανείς στις τελευταίες σελίδες του

βιβλίου για να διαβάσει ότι οι εργασιακές ανισότητες μεταξύ αντρών και γυναικών δεν απορρέουν μόνο από τις εργοδοτικές στρατηγικές ούτε από «αντιλήψεις», αλλά από «σχέσεις εξουσίας μέσα και έξω από το εργοστάσιο, μέσα και έξω από την οικογένεια» (σ. 434), ότι εντέλει οι έμφυλες σχέσεις είναι σχέσεις εξουσίας σε «ενδοταξικό επίπεδο» (σ. 440 κ.ε.). Μοιάζει σαν η πρωτοκαθεδρία της ταξικής ανάλυσης που υπογραμμίζεται ρητά σε πολλά σημεία της μελέτης να μην αντέχει μέχρι το τέλος τις συνέπειες του προγραμματικού συνδυασμού της τάξης και του φύλου. Πρόκειται για ένα όριο που αντιμετώπισαν επίσης πολλοί άλλοι ιστορικοί.

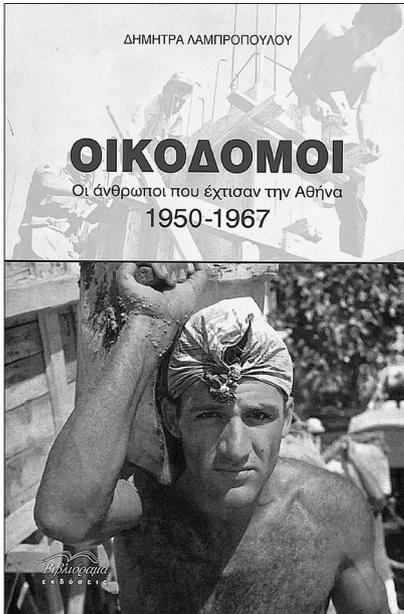
Η Λήδα Παπαστεφανάνη γράφει γλαφυρά, παρά τους τεχνικούς όρους και τα πλουσιοπάροχα αριθμητικά δεδομένα και παρά τις ενίοτε αποφθεγματικές διατυπώσεις της και την καμιά φορά περισσότερο οξεία παρά τεκμηριωμένη κριτική της σε διαφορετικές προσεγγίσεις από τη δική της. Τα κεφάλαια όπου αναλύει τις ειδικότητες στην οργάνωση της εργασίας και –κυρίως– τα εργατικά ατυχήματα και τις επαγγελματικές αρρώστιες στον κλάδο είναι ιδιαίτερα πρωτότυπα. Το υλικό από το δυσπρόσιτο για τους πολλούς αρχείο του ΚΚΕ της επιτρέπει να αναδειξεί μια σπάνια διάσταση της συνδικαλιστικής οργάνωσης στο εργοστάσιο. Η έκδοση είναι τυπογραφικά έξοχη –μολονότι βαριά και δύσχρηστη για τέτοιου τύπου βιβλίο–, με άφθονη και σπάνια εικονογράφηση.

Με το βιβλίο της Δήμητρας Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, μεταφερόμαστε σε πιο κοντινή εποχή και σε ένα είδος χειρωνακτικής εργασίας της πόλης που δεν έχει σχέση με το εργοστάσιο. Η μελέτη αναφέρεται σε έναν κλάδο που έγινε εργατικό σύμβολο της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο εξετάζονται οι παράγοντες που καθόρισαν τη διαμόρφωση της συγκεκριμένης επαγγελματικής κατηγορίας και τις ραχδαίες

αλλαγές στο αστικό τοπίο της Αθήνας: είναι οι κοινωνικές πρακτικές που ταύτισαν τη μεταπολεμική ανοικοδόμηση με την αντιπαροχή και τα αυθαίρετα, οι συζητήσεις για την παραγωγική σημασία της οικονομικής δραστηριότητας, οι τρόποι με τους οποίους νοηματοδοτήθηκε η οικοδομική εργασία από τους άλλους συντελεστές του οικοδομικού τομέα και τέλος η εσωτερική μετανάστευση ως τροφодότης του οικοδομικού επαγγέλματος στις ποιικίλες εκδοχές του. Το δεύτερο και μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου παρακολουθεί πώς συγκροτείται και μετασχηματίζεται το επάγγελμα «οικοδόμος» εστιάζοντας στη διάσταση της βιωμένης εμπειρίας. Αναλύει τις εργασιακές σχέσεις που διαμορφώνονται στην οικοδομή, τις ρευστές κατηγοριοποιήσεις της απασχόλησης στον κλάδο, τη σωματική εμπειρία της εργασίας, τους χώρους κοινωνικότητας των οικοδόμων και τα αιτήματα γύρω από τα οποία αναπτύχθηκε η συλλογική δράση τους.

Η μελέτη οργανώνεται γύρω από το ερώτημα πώς διαμορφώνεται το εργασιακό σύμπαν των οικοδόμων ως προϊόν σχέσεων και δράσης, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60 στην Ελλάδα. Για να το απαντήσει, η Δήμητρα Λαμπροπούλου ακολουθεί μια συστηματική αρχιτεκτονική: το τοποθετεί στο πλαίσιο μιας διεθνούς προβληματικής γύρω από τα ζητήματα που εξετάζει, παρουσιάζει συστηματικά τις αναλυτικές κατηγορίες που επιλέγει να υιοθετήσει (τη «σκοπιά» της), πραγματεύεται την ελληνική βιβλιογραφία για το θέμα της και επιστρατεύει συνδυαστικά πολλαπλά είδη πηγών. Οι θεματικές της απορρέουν από την παραπάνω επεξεργασία, προκύπτουν δηλαδή ως όψεις του ερωτήματος που έχει θέσει και ταξινομούνται από το γενικό στο ειδικό για να συγκλίνουν στο συλλογικό. Κεντρική έννοια στο βιβλίο είναι η υποκειμενικότητα, πώς δηλαδή οι άνθρωποι συγκροτούν τον εαυτό τους σε συγκεκριμένες συνθήκες

μέσα από μια διαδικασία κάθε φορά ιστορικά προσδιορισμένη. Η χρονική περίοδος και η μέθοδος της προφορικής ιστορίας που χρησιμοποιεί της επιτρέπουν με ευχέρεια να επιχειρήσει αυτή την προσέγγιση. Αλλά δεν διστάζει να αντλήσει έννοιες και αναλυτικές κατηγορίες από πολλές κατευθύνσεις όποτε θεωρήσει ότι τη βοηθούν να εκλεπτύνει την ανάλυσή της.

Στο πρώτο μέρος, η συγγραφέας δειχνει αρχικά πώς στο πλαίσιο της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης οι κρατικές πολιτικές και οι οικογενειακές στρατηγικές συνέκλιναν στην Ελλάδα στην ταύτιση της κατοικίας με την ιδιοκτησία και ανέδειξαν ως κύρια χαρακτηριστικά της εποχής την αντιπαροχή και την αυθαίρετη δόμηση. Στη συνέχεια διερευνά την οικονομική διάσταση της μαζικής οικοδομικής παραγωγής και πιο συγκεκριμένα τη δυναμική σημασία του οικοδομικού τομέα στη μεταπολεμική οικονομία. Στη μεταπολεμική Αθήνα, στην οποία εκβάλλει ένα σημαντικό τμήμα της μαζικής εσωτερικής μετανάστευσης, η κατοικία γίνεται

μαζικό κοινωνικό προϊόν, στην παραγωγή και την κατανάλωση του οποίου εμπλέκονται πρωτόγνωρα διευρυμένες κοινωνικές δυνάμεις. Η διαδικασία αυτή γίνεται σε μεγάλο βαθμό ερήμην της αντιπαράθεσης ανάμεσα σε μηχανικούς και οικονομολόγους της εποχής για το κατά πόσο η οικοδομική δραστηριότητα είναι ή όχι παραγωγική. Οι μηχανικοί υποτιμούν την ανειδίκευτη και χειρωνακτική εργασία των πρόσφατων εσωτερικών μεταναστών. Θεωρούν ότι επειδή είναι ανεπαρκώς κατάρτισμένοι υπονομεύουν την τεχνολογική εξέλιξη του οικοδομικού κλάδου, τους βλέπουν σαν τον αντίποδα της προόδου. Έτσι οι δικές τους τεχνικές γνώσεις γίνονται μέσο για «ταξική διάκριση» (σ. 109). Από την άλλη, για όσους ασκούν κριτική στον ανοργάνωτο τρόπο με τον οποίο συντελείται η αστική ανάπτυξη, οι οικοδόμοι αναγορεύονται σε αρχέτυπο του άντρα χειρωνακτα εργάτη υποκείμενου στην εργοδοτική εκμετάλλευση. Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με μια στροφή στους ίδιους τους οικοδόμους. Αφού συνθέσει μια κοινή ιστορία από διαφορετικά αποσπάσματα προφορικών αφηγήσεων, η συγγραφέας αναλύει τις προϋποθέσεις για τη μετάβαση από το χωριό στην πόλη και την πολλαπλότητα των εμπειριών που αυτή παράγει. Η εσωτερική μετανάστευση, προϋπόθεση και παράγοντας της ανοικοδόμησης, θα οδηγήσει τους νέους άντρες που θα γίνουν οικοδόμοι να ζήσουν σε διαφορετικές τροχιές απασχόλησης με κοινά πρόσημα προσδοκίας και καταναγκασμού, μέσα από τις οποίες συγκροτούν την υποκειμενικότητά τους.

Στο επίκεντρο του δεύτερου μέρους βρίσκονται οι εργασιακές σχέσεις στον οικοδομικό τομέα, τις οποίες η Δήμητρα Λαμπροπούλου προσεγγίζει από τρεις αλληλένδετες πλευρές: πώς ορίζονται θεσμικά, πώς οργανώνονται στην πράξη και πώς βιώνονται από τους ανθρώπους. Αρχικά καταγράφονται οι διαφορετικές κατηγορίες «οικοδόμων», ως προς τις σχέσεις εργασίας, τις ειδικότητες και τις

«βαθμίδες τεχνικής επάρκειας» (σ. 182). Οι συνθήκες που προκαλούν μεταπολεμικά την άνθιση της οικοδομής ευνοούν το σύστημα της υπεργολαβίας που ρευστοποιεί την απόσταξη ανάμεσα στο μισθωτό οικοδόμο και τον αυτοαπασχολούμενο: συχνά οι δύο ιδιότητες εναλλάσσονται. Η ρευστότητα αυτή εντείνεται από την εποχικότητα που χαρακτηρίζει το επάγγελμα του οικοδόμου και περιπλέκει τα αιτήματα για επιδόματα ανεργίας τους χειμωνιάτικους μήνες. Η αυτοαπασχόληση αναδεικνύεται έτσι σε στρατηγική για τη διαχείριση της ανεργίας και συγχρόνως για «την επίτευξη της ανεξαρτησίας και της αποδέσμευσης από τη μισθωτή εργασία» (σ. 222). Από την άλλη, η οικοδομική εργασία είναι κατεξοχήν χειρωνακτική και αντρική, απαιτεί φυσική δύναμη και εκτελείται σωματικά. Η Δήμητρα Λαμπροπούλου αντλεί από τις σύγχρονες επεξεργασίες για τον ανδρισμό και το σώμα, και ειδικότερα την έννοια της «κοινωνικής σωματοποίησης» (σ. 224), για να εγγράψει την οικοδομική εργασία σε ένα ανδρικό σύμπαν όπου κυριαρχούν αναπαραστάσεις για το «φθαρμένο ανδρικό σώμα». Σε αυτό το σύμπαν η «τέχνη» — η δεξιότητα που απαιτεί η εργασία και η ικανοποίηση που προσφέρει — δίνει νόημα και προσδοκία σε ένα δύσκολο και υποβαθμισμένο επάγγελμα. Οι οικοδόμοι εξετάζονται επίσης ως κοινότητα αντρών με ποικίλες ιεραρχήσεις στο εσωτερικό της, ως προς την ηλικία και την εμπειρία, ως προς την ειδικότητα, ως προς την αξία της πιάτσας στην οποία συχνάζουν. Το εργοτάξιο και η πιάτσα είναι οι κατεξοχήν χώροι κοινωνικότητας, εκεί όπου οι εργαζόμενοι γίνονται οικοδόμοι, αποκτούν όχι μόνο τεχνογνωσία αλλά μούνται στις σχέσεις εκμετάλλευσης και σφρηλατούν δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ τους. Περιγράφοντας σήμερα την εργατική τους εμπειρία, οι οικοδόμοι επιστρατεύουν την «αναστοχαστική παρατήρηση» (σ. 271) για να συνδέσουν τους καταναγκασμούς και τις διαψεύσεις της ζωής τους ως ερ-

γαζόμενοι με την εμπρόθετη δράση που ανέπτυξαν για να την αλλάξουν.

Η συλλογική δράση των οικοδόμων, η συνδικαλιστική πρακτική και τα συγκεκριμένα αιτήματα που διατυπώνουν με κυρίαρχο εκείνο της κοινωνικής ασφάλισης, αλλά και οι απεργιακές τους κινητοποιήσεις προκύπτουν έτσι όχι ως αυτονόητη αναγωγή της ταξικής θέσης σε ταξική συνείδηση, αλλά ως διαδικασία «πολιτικής κοινωνικοποίησης» (σ. 281), αποτέλεσμα της διαπλοκής ανάμεσα στους παράγοντες που έχουν αναλυθεί παραπάνω: τις κοινωνικές σχέσεις και τις πολιτισμικές συντεταγμένες τους στο πλαίσιο της οικοδομικής παραγωγής και της ιστορικής συγκυρίας. Εστιάζοντας στο αίτημα να αναγνωριστεί το επάγγελμα του οικοδόμου ως «βαρύ και ανθυγιεινό», η συγγραφέας προσεγγίζει μέσα από την προβληματική της βιοεξουσίας την πολιτική διάσταση που αποκτά το σώμα των οικοδόμων ως τόπος φθοράς και υποκείμενο σε κινδύνους εργενείας στην εργασία τους. Η μεγάλη απεργία του 1960, που παρουσιάζεται στη συνέχεια, αποκτά έτσι μια εμβληματική θέση, καθώς συγκλίνουν σε αυτήν όλες οι διαστάσεις (σχέσεις, πρακτικές, συμβολικά νοήματα και λόγοι) που έχουν εξεταστεί στα προηγούμενα κεφάλαια. Ο πολιτικός χαρακτήρας της απεργίας προκύπτει μέσα από τη διαπλοκή ανάμεσα σε τρεις παράγοντες: τις πολλαπλές αφηγήσεις των γεγονότων και τις διαφορετικές ερμηνείες για την έκβασή της, τον κινηματικό χαρακτήρα της και τις «ανορθόδοξες» για τον συνδικαλισμό της εποχής πρακτικές που αποδόθηκαν σε όσους συμμετείχαν σε αυτήν. Το τελευταίο κεφάλαιο συνθέτει τα διαφορετικά νήματα που παρακολουθήσαμε παραπάνω και επανέρχεται στο αρχικό ερώτημα. Εστιάζει, με άλλα λόγια, στον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα-οικοδόμοι κάνουν τον «απολογισμό» της ζωής τους και ερμηνεύουν τις αλλαγές στην κοινωνική τους θέση. Και βλέπει ότι ιστορούν τη συγκρότησή του ως «υπάλληλες υποκειμενικότητες» (σ. 372) επιστρατεύ-

οντας συναισθήματα αντιφατικά αλλά και συμπληρωματικά μεταξύ τους, τα «βάσα-να» και την «περηφάνια».

Η Δήμητρα Λαμπροπούλου επιστρέφει σε ένα ευρύ και πλούσιο πραγματολογικό υλικό για να τεκμηριώσει την πραγματέυσή της. Συγκέντρωσε δεκαέξι αναλυτικές αφηγήσεις ζωής, χρησιμοποίησε ανέκδοτο υλικό από τα ΑΣΚΙ και το αρχείο της ΓΣΕΕ, αποδελτίωσε ημερήσιο και συνδικαλιστικό τύπο και αξιοποίησε τα τεχνικά περιοδικά της εποχής. Επιστράτευσε επίσης ένα μεγάλο εύρος δημοσιευμένων πηγών και μια πλούσια ελληνική και ιδιαίτερα διεθνή βιβλιογραφία. Η θεωρητική της σκευή, καλά χωνευμένη, της επιτρέπει να εμβαθύνει και να πλαισιώνει την ανάλυσή της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το κεφάλαιο για το αίτημα να αναγνωριστεί το επάγγελμα του οικοδόμου ως «βαρύ και ανθυγιεινό», από τα πιο ευρηματικά του βιβλίου, ή το κεφάλαιο για το νόημα που δίνουν οι οικοδόμοι στον απολογισμό της ζωής τους. Ιδίως αυτό το τελευταίο δείχνει παραδειγματικά τι μπορεί να κάνει κανείς με τις προφορικές μαρτυρίες – παραγνωρισμένη και δυσφημισμένη μέθοδος στον τόπο μας – εάν τις υποβάλει σε μία θεωρητικά και μεθοδολογικά στέρεη σύνθετη ανάλυση και δεν αναπαράγει απλώς το περιεχόμενό τους με δικά του λόγια, όπως γίνεται συχνά. Χάρη στον έλεγχο πάνω στις αναλυτικές της κατηγορίες και την πλούσια τεκμηρίωση, η αφήγησή της πετυχαίνει μια ισορροπία ανάμεσα στην κοινωνική διάσταση των φαινομένων που εξετάζει και τους τρόπους με τους οποίους την αντιλαμβάνονται και τη διαχειρίζονται τα υποκείμενα που είναι συγχρόνως φορείς τους και υπόκεινται σε αυτά.

Ένα τόσο φιλόδοξο σχέδιο δεν είναι περιέργο να παρουσιάζει κάποιες ανισότητες στην πραγματέυσή του στις τετρακόσιες περίπου σελίδες του βιβλίου. Θα τις εντόπιζα κυρίως στο πρώτο μέρος, όπου θίγονται σημαντικά ιστορικά ζητήματα για τη μεταπολεμική περίοδο, για

τα οποία η ιστορική έρευνα βρίσκεται στις απαρχές της. Η Δήμητρα Λαμπροπούλου επιλέγει να τα θίξει έστω και αν στηρίζεται σε ένα περιορισμένο σώμα πηγών κάθε φορά και αν καλύπτει μόνο ορισμένες πλευρές τους. Έτσι ενίοτε ο τίτλος κάποιου κεφαλαίου βρίσκεται σε αναντιστοιχία με την επεξεργασία του περιεχομένου του, όπως λ.χ. στο κεφάλαιο για τη «δυναμική της οικοδομικής παραγωγής» ή ακόμη και στο κεφάλαιο για το πώς βλέπουν οι άλλοι τους οικοδόμους. Ταυτόχρονα, ενώ η γραφή είναι καθαρή και η επιχειρηματολογία συνεκτική, ορισμένες φορές η αφήγηση βαραινεί από υπερ-ανάλυση ή σπάει με μακροσκελείς θεωρητικές παρεκβάσεις, σαν η συγγραφέας να χρειάζεται να πείσει για τη χρησιμότητα των αναλυτικών κατηγοριών που χρησιμοποιεί. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι οι τρεις σελίδες που αφιερώνει για να παρουσιάσει την προβληματική γύρω από τις έννοιες «βιοξουσία» και «βιοπολιτική» και για να υπερασπιστεί τη χρησιμότητά τους ως οπτικής για να κατανοήσουμε την πολιτική διάσταση της εργασίας (σ. 302-306). Θα μπορούσε ακόμη να ζητήσει κανείς μια πιο ρητή συσχέτιση ανάμεσα στο σύμπαν των οικοδόμων και την πολιτική συγκυρία στην οποία αυτό συγκροτείται. Για παράδειγμα, δεν διευκρινίζεται κατά πόσο το απεργιακό κίνημα της οικοδόμων το 1960, όπου κυριαρχεί η Αριστερά, και οι πολιτικές ερμηνείες που του αποδόθηκαν συνδέονται με τα αποτελέσματα των εκλογών του 1958, οπότε η ΕΔΑ αναγορεύεται σε αξιωματική αντιπολίτευση. Τέλος, καθόλου δεν συμφωνώ να θεωρείται δεδομένη η «μεταπολεμική συναίνεση της ελληνικής κοινωνίας» και μάλιστα να τοποθετείται στο επίπεδο της «θεσμικής διαδικασίας της πολιτικής» (σ. 325). Αλλά δεν μπορώ να αναπτύξω εδώ το ζήτημα και εξάλλου η διατύπωση είναι περιθωριακή.

Σε κάθε περίπτωση, το βιβλίο της Δήμητρας Λαμπροπούλου εμπλουτίζει και ανανεώνει τη φτωγή ακόμη ιστοριογραφία

για τη μεταπολεμική περίοδο, εκείνη που δεν αρκείται να ταυτίζει την περίοδο αυτή με το θρίαμβο των μικροαστών ή με τα «πέτρινα χρόνια». Έρχεται να προσδώσει βάθος και πολυπλοκότητα σε ζητήματα που αντιμετωπίστηκαν για καιρό ως αυτονόητα και δεδομένα.

Και τα δύο βιβλία, το καθένα με τον τρόπο, τις αρετές και τις επιλογές του, συνιστούν χωρίς αμφιβολία σημαντικές συμβολές στην ελληνική κοινωνική ιστορία, αλλά και γενικότερα στην ιστορία της περιόδου που μελετούν, του μεσοπολέμου ή των μεταπολεμικών δεκαετιών. Από την άποψη αυτή η ταυτόχρονη έκδοσή τους είναι ευτυχής σύμπτωση καθώς γεννά την προσδοκία ότι η ιστορία της εργασίας αυτονομείται, ενηλικιώνεται στη χώρα μας. Έχουμε πολλά να μάθουμε ακόμη για την εργασία στην Ελλάδα ως συνιστώσα του κοινωνικού, τις σημασίες της, τους τρόπους με τους οποίους συνδέεται με τις άλ-

λες όψεις της ζωής των ανθρώπων και οργανώνει το πώς αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και τις σχέσεις τους με τον κόσμο, πώς διαμορφώνουν τις πρακτικές τους και τη δράση τους. Παρά τη κρίση στην οποία βρίσκεται σήμερα διεθνώς, η ιστορία της εργασίας παραμένει σημαντική ιστορική θεματική, παράγοντας καθοριστικός για την καθημερινή ζωή των ανθρώπων σε κάθε εποχή. Προσφέρει μια πλούσια διόδο στην ιστορία, αφετηρία για να μελετήσει κανείς τους ανθρώπους στο παρελθόν, να θέσει νέα και ευφάνταστα ερωτήματα, να αμφισβητήσει παρωχημένες βεβαιότητες. Τα βιβλία της Λήδας Παπαστεφανάκη και της Δήμητρας Λαμπροπούλου θα είναι στο εξής αναγκαστικές αναφορές σε κάθε επόμενη ιστορική διερεύνηση της εργασίας στην Ελλάδα. Μακάρι τέτοια βιβλία να βγαίνουν συχνότερα.

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

Ελένη Ιωαννίδου (επιμ.), *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940). Πρακτικά Ημερίδας*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010, 206 σ.

Το ζήτημα της εγκατάστασης στη Θεσσαλονίκη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και τον Πόντο κατά την περίοδο 1920-1940 αποτέλεσε το αντικείμενο ημερίδας που οργάνωσαν από κοινού στις 17 Μαΐου 2008 το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού (Ι.Α.Π.Ε.) και οι Φίλοι των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (Α.Σ.Κ.Ι.). Την έκδοση των Πρακτικών αυτής της ημερίδας προλογίζουν εν συντομία ο Δήμαρχος Καλαμαριάς, ο Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ι.Α.Π.Ε. και το Σωματείο «Οι Φίλοι των Α.Σ.Κ.Ι.». Ο τόμος, εκτός από την εισαγωγή της επιμελήτριας Ελένης Ιωαννίδου, περιλαμβάνει επτά άρθρα.

Το συλλογικό αυτό έργο εξετάζει μέσα από διεπιστημονική προσέγγιση και οπτική, πτυχές της έναξης των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη, όπως ο χώρος εγκατάστασης, η επαγγελματική ενασχόληση, η πολιτική συμπεριφορά και η συλλογική τους δράση. Τα κείμενα, όμως, δεν προσφέρουν μόνο μια ενδιαφέρουσα ιστορία της εγκατάστασης και της ενσωμάτωσης των προσφύγων. Επιπλέον, συμβάλλουν στο να κατανοήσουμε καλύτερα το πώς η έλευση μιας πληθυσμιακής ομάδας, όπως είναι αυτή των προσφύγων, αλλάζει την ευρύτερη μεσοπολεμική, αλλά και μεταπολεμική φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για ζητήματα άρρηκτα συνυφασμένα με την εγκατάστα-